

UOT 793.3; 78.08:801.81; 398; 801.8

AYTƏN CƏFƏROVA

NAXÇIVAN FOLKLORUNDA MƏİŞƏT-MƏRASİM RƏQSLƏRİ

Naxçıvan folklor örnəkləri qədim düşüncəni, inam və etiqadı özündə qabarıq şəkildə əks etdirmək baxımından türk dünyasının folklor aləmində özünəməxsus yerə malikdir. Hər bir folklor janrı nümunəsində ilkin etiqadı əks etdirən qədim ünsürlər bu diyarın ulu keçmişindən xəbər verir. Hər hansı bir örnək ərazinin istər tarixini, istər mədəniyyətini öyrənmək üçün dəyərli mənbə xarakteri daşıyır. Bu baxımdan həmin örnəklər özlüyündə xalqın erkən təsəvvürü ilə sıx əlaqəlidir. O cümlədən, mərasim oyun və rəqsləri əcdadlarımızın estetik düşüncəsini, dünya, kainat haqqında mənəvi dünyagörüşünü öyrənmək baxımından da əhəmiyyətlidir. Məqalədə milli-mənəvi dəyərlərin sıx şəkildə qorunub saxlandığı qədim Naxçıvana məxsus olan məişət-mərasim rəqs janrlarından bəhs olunur, onların icra olunduğu mərasimlərin bu rəqslərin qorunub gələcək nəsillərə ötürülməsindəki əhəmiyyəti xüsusi olaraq vurğulanır. Bu rəqslər içərisində mərasimlə bağlı olan yallı və halayların icrasından da söhbət açılır.

Açar sözlər: *rəqs, örnək, folklor, yallı, halay, düşüncə, inam, etiqad, xalq.*

Naxçıvan folkloru özünün rəngarəng janrları ilə tanınır. Bu folklor örnəkləri və janrları arasında Naxçıvanın mahnı-rəqs, eləcə də rəqs janrları milli mədəniyyətin inkişafında xüsusi rol oynayır. Naxçıvanın rəqs janrları qədimdən günümüzə qədər bir tərəfdən mövsüm-mərasimləri ilə, digər tərəfdən isə məişət-mərasimləri ilə sıx bağlı olmuşdur. Naxçıvanda yaşayan qədim türksöylü tayfaların XVIII əsrin sonuna qədər əsas mədəni həyatı kənd təsərrüfatı, heyvandarlıqla bağlı olduğu üçün onun folklor yaradıcılığı da, əsasən, mövsüm və məişət mərasimləri ilə bağlı olmuşdur. Buna görə də Naxçıvanın əməkçi xalq kütləsinin əsrlər boyu yaratmış olduğu folklor janrları da mövsüm nəğmə-rəqs və məişət nəğmə-rəqs janrlarını da əhatə etmişdir.

Naxçıvanın folklorunun araşdırılması nəticəsində bu diyarın rəqs janrlarının aşağıdakı ardıcılıqda olması qənaətinə gəldik:

1. Mövsüm-mərasim nəğmə və rəqsləri
2. Məişət-mərasim nəğmə və rəqsləri
3. Novruz bayramı öncəsi nəğmə və rəqsləri
4. Novruz bayramı nəğmə və rəqsləri
5. El bayramları nəğmə və rəqsləri

Naxçıvan folklorunun xarakterik məqamları özünü mərasimlərin icrasında da nümayiş etdirir. Mərasimlər və ya ritual əski çağlardan etnosun dünyaya baxışını ifadə edən mənəvi dəyərlərdir. Zaman-zaman icrasına dövrün, ictimai hadisələrin, mədəni inkişafın çalarları qatılmasına baxmayaraq hər bir mərasim öz icrasında ilkin elementləri müəyyən qədər qoruyub saxlayır. Bu ilkinlik milli kulturoloji düşüncənin dərin qatlarına bağlı məqamlar kimi də diqqəti cəlb edir. Azərbaycan mərasim folkloru ərazilərə müvafiq olaraq müxtəlif ayın və ritualların, oyunların icrası ilə zəngindir. Bu nümunələr ibtidai xətlərə söykənərək erkən düşüncəni də aydın şəkildə təcəssüm etdirməkdədir. Azərbaycanın hər bir regionunda regiona xas örnəklər milli folklorun özəyini təşkil edir. Bu örnəklər çox halda eyni şəkildə, lakin regionun özəlliklərini daşıyaraq icra olunsa da, bəziləri sırf regionaməxsus möhürü alaraq özəlliyini qoruyur. Milli-mənəvi dəyərlərin mühafizəkar şəkildə qorunub saxlandığı Naxçıvan Muxtar

Respublikası da mərasim və ritualların geniş və etiqadlarla süslənmiş şəkildə keçirildiyi məkandır. Respublikanın ərazilərində mərasim icrası xalq tərəfindən sevilərək həyata keçirilir. Mərasim və ritualların ən sıx keçirildiyi ərazidən biri də Ordubad rayonudur.

Mövsüm mərasimləri ilə bağlı həm Naxçıvan Muxtar Respublikasının digər ərazilərində, həm də Ordubadda bir-birindən maraqlı şəkildə icra olunan mərasimlər öz icra tərzini, poetik strukturu ilə milli yaddaşda qorunmaqdadır. Naxçıvanın demək olar ki, bütün əraziləri üçün müəyyən dərəcədə xarakterik olan Çillə mərasimləri, Xıdır günü ilə bağlı keçirilən mərasimlər, mövsümi təsərrüfatı ifadə edən Xırmanüstü mərasimi, təbii qüvvələri ram etmək məqsədilə icra olunan mövsüm mərasimləri: Yağışyağdırma, Yağışkəsmə, Günəşi çağırma (Qodu-qodu), “Çömçəxatun”, “Susəpən” və s. kimi mərasimlərdə etnopsixoloji düşüncədən irəli gələn məqamların mövcudluğu bu nümunələrin qədim türk mifoloji aləmindən bəhrələndiyini sübut edir.

Naxçıvanın mövsüm-mərasim nəğmələri müxtəlif təbiət hadisələri, etiqad və ayinlərlə bağlı yaradılmış nəğmə və rəqslərdir. Bu nəğmələr kənd və rayonlarda yaşayan əməkçi xalqın məşğul olduğu peşə sənəti ilə bağlı olduğu üçün onların istək və arzularını, dilək və dualarını əks etdirir. “Günəşi çağırma”, “Yeli çağırma”, “Yağışı çağırma”, “Xırman” mərasim nəğmələri, “Oda, atəşə etiqad”, “Suya etiqad”, “Küləyə (hava) etiqad”, “Torpağa etiqad” nəğmə və rəqsləri son qış aylarından başlayaraq Novruz bayramına qədərki dövrü əhatə edən “Şum mərasimi”, “Saya mərasimi” və digər mərasim nəğmə-rəqsləri Ümumtürk, o cümlədən, Naxçıvan folklorunun qədim və orta əsrlər dövrünün yadigarı kimi bir çox bölgələrdə hələ də qorunub saxlanılmaqdadır. Xalq arasında bu nəğmə və rəqslərə “Novruzqabağı nəğmə və rəqslər” deyilir. Nəğmə və rəqslərin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri xalqın əkininə lazım olan günəşi, yağışı, küləyi çağırma nəğmələrində Allaha edilən diləklərin, duaların qəbul olması istəyidir. Bundan sonra əməkçi xalq bunu bayram edərkən milli ənənəyə xas sadə hərəkətlərlə rəqs edib məhsulun yaxşı olacağını qeyd edirdilər. “Şum və saya mərasimləri” də xalq tərəfindən qeyd edilirdi. Yaz gəlməmiş keçirilən Şum mərasimi bitdikdən sonra qış aylarında qarın olması və ilin yaxşı keçməsi üçün istək və diləkləri ifadə edən nəğmələr ifa olunardı. Diləklər gerçəkləşəndən sonra əkinçilər ailədə və ya kənd səviyyəsində sevinc hissələrinə bürünmüş nəğmələri sadə rəqs hərəkətləri ilə tamamlayar, tədricən bunu bayram kimi qeyd edirdilər.

Suya, torpağa, küləyə (havaya), oda, atəşə edilən etiqadı ifadə edən nəğmə və rəqslər ilk insanın yaranışı ilə bağlı ənənələrindən irəli gəlir. İlk insanın yaradılışı haqqındakı mövcud əfsanələrdə insanın sudan və gildən yaradılaraq ona hava ilə nəfəs verilməsi, bədənin bəlli istiliklə (atəşlə) təmin edilərək ona həyat verilməsi inancı insanların suyu, torpağı, havanı və odu müqəddəs sayaraq ona etiqad etməsi ənənəsi bütün türksoylu xalqlara məxsusdur. Naxçıvanın qədim folklorunda da bu ənənə olmuş və bu etiqad nəğmələrinin bir çox nümunəsi dövrümüzə qədər gəlib çıxmışdır. Bu ənənənin bir nümunəsini də Novruz bayramı ərəfəsində keçirilən su, torpaq, hava və od çərşənbəsi mərasimlərində görə bilərik.

Su çərşənbəsində qızların toplu şəkildə bulaq başına gedərək arzularının çin olması üçün niyyət etməsi, bulaq başında mahnı oxuyub şənəlmə və rəqs etmələrini misal olaraq göstərə bilərik.

Torpaq, hava, od çərşənbələrində tonqal qalama mərasimində od üzərindən tullanaraq pis nəzərin, xəstəliklərin və s. müqəddəs od ilə təmizlənməsini niyyət edən insanların sonrakı mərhələdə nəğmə oxuyub rəqs etmək ənənəsi də “Novruz öncəsi” mərasimlərdə nəğmə-rəqs

janrlarının ifası və icrasından xəbər verir ki, bu da öz növbəsində nəğmə-rəqs janrlarının folklorumuzdakı əhəmiyyətli yerini bir daha təsdiqləyir. Xalq arasında “Çillə nəğmələri”, “İlaxır çərşənbə nəğmələri” də “Novruz qabağı” və ya “Novruz öncəsi” nəğmələr adlansa da bu mərasimlərin hamısında yallı, halay rəqsləri icra edilir.

1. Məişət-mərasim nəğmə və rəqsləri Naxçıvan folklorunda xüsusi əhəmiyyətə malik və daha geniş yayılmış janrlardandır. Bu janrlar mövzu arealına görə müxtəlif məzmunlu mətnlərə qoşulmuş nəğmələrdən və rəqslərdən ibarətdir. Məişətin bir çox sahələrini əhatə edən mərasimlər qədim Naxçıvanın mədəni həyatında xüsusi rol oynayır. Qeyd etdiyimiz kimi, məişət mərasimi nəğmə və rəqsləri özündə bayram, idman, tarixi-qəhrəmanlıq, toy, yas, dini və uşaq folkloru mərasimlərini əhatə edir.

2. Naxçıvanın “Bayram nəğmələri” silsiləsinə “Xıdır Nəbi”, “Novruz bayramı” mərasimlərinə daxil olan nəğmə və rəqslər, o cümlədən, uşaq folkloru janrları daxildir. “Xıdır Nəbi” bayramı qışın ikinci yarısında, Novruz öncəsi aylarda həyata keçirilir və xüsusi ilə zəhmətkeş kənd əhalisinin həyatında önəmli yer tutur. Çünki “Xıdır Nəbi” və ya bəzi folklor mühitlərində “Xıdır İlyas” adı ilə tanınan bu bayramlar kənd mühiti ilə və kənd zəhmətkeşlərinin həyatı, maddi durumları ilə bağlı olduğu üçün xüsusi önəm daşıyırdı.

3. Novruz bayramı nəğmə və rəqsləri – Novruz Şərq xalqları arasında bütöv Azərbaycanda, Orta Asiya Türk dövlətləri arasında dövlət səviyyəsində keçirilən və milli bayram statusunu qazanmış el bayramıdır. Novruz bayramına aid folklor nəğmə və rəqslərində xalqın etnoqrafik milli ənənəsinin izlərini müşahidə etmək olar. Novruz bayramı haqqında apardığımız elmi araşdırmalar, müqayisəli təhlillər, yaşlı nəsil nümayəndələri ilə olan sorğular və müsahibələr nəticəsində məlum oldu ki, bayram şənliklərində qədim ənənədən irəli gələn folklor nəğmələrinin hamısı rəqslərlə müşayiət edilirdi.

Novruz bayramı şənliklərinin Azərbaycanda, xüsusən də Naxçıvanda özünəməxsus şəkildə el-oba ilə təntənəli formada keçirilməsinin özü qədim ənənədən irəli gəlir. Bu bayram nəğmə və rəqslərinə aid folklor janrlarından: “Səməni”, “A Yel baba, Yel baba” (bu nəğmə-rəqsin bir adı da “Heydər-Heydər”dir), “Qodu-qodu”, “Kosa-kosa”, “Yağış gəlir” və s. mərasim nəğmə və rəqsləri bayramı şux keçirmək istəyən xalqın arzusunu, istəyini ifadə edir. Naxçıvanda keçirilən “Qodu-qodu”, “Kosa-kosa”, kimi folklor nəğmə və rəqsləri Novruz bayramının bir növ simvoluna çevrilmişdir. Bu nəğmə və rəqslər etnoqrafik milli ənənənin izlərini özündə ehtiva etdiyi üçün hər il keçirilən bahar bayramında icra edilir. Novruz bayramı şənliklərində “Hüccələr, hüccələr” nəğməsi də ifa edilirdi ki, bu da təqvim bayramında gecəgündüzün birləşməsinə göstərirdi. Naxçıvanda keçirilən Novruz bayramı Azərbaycanın digər bölgələrində keçirilən bayramlardan bəzi folklor nəğmə və rəqslərinə, mərasimlərin rəngarəngliyinə görə fərqli olması bu bölgənin mərasimlərinin xalq tərəfindən mühafizəkar şəkildə qorunub saxlanması ilə irəli gəlir. Bu nəğmə-rəqs janrlarından “Xanbəzəmə”, “Haxışta”, “Gülümeylər”, rəngarəng “Yallı” və “Halaylar”ı göstərə bilərik. “Xanbəzəmə” mərasimi Naxçıvanın Ordubad rayonunda xüsusi təntənə ilə keçirilir. Teatrlaşdırılmış bu mərasimdə aktyorların və mərasim iştirakçılarının nəğmə oxuyub və rəqs etməsi mərasimə xüsusi rəng, ab-hava, estetik yaraşlıq gətirir. Rəqslər rəngarəng olduğu üçün mərasim də daha maraqlı və cazibəli keçir.

Ümumiyyətlə, Novruzda icra olunan ritualların çoxu qışın yola salınıb yazın qarşılanmasını əks etdirir. Qış xalq təsəvvüründə donan, yatan, hətta ölənlər təbiət kimi xarakterizə olunur. Onu oyatmaq üçün etnik mədəniyyətdə yardımçı xarakterli ayin-ritualların icrası mütləq sayılırdı. Bu ritualların zaman-zaman çox hissəsi itib-batmış, bəziləri isə müasirliyədək

inkişaf edərək zamandan və tarixi tələblərdən irəli gələn elementlərlə süslənərək dövrümüzdə qədər gəlib çıxmağa nail olmuşdur ki, onlardan biri də əvvəldə adını çəkdiyimiz “Xanbəzəmə” mərasimidir. Mərasim Azərbaycanın bəzi regionlarında da ara-sıra icra olunmağına baxmayaraq, tamıqla Naxçıvan MR mərasim folkloruna aid faktdır. Əsas icra məkanı isə Naxçıvan MR-nın Ordubad rayonudur. Əgər əvvəllər rayonun bir neçə kəndində də bu mərasim icra olunurdusa, hazırda Ordubad şəhərindən savayı Nüsnüs, Vənənd və Tivi kəndlərində də icra olunmaqdadır. Martın 21, 22, 23-də Ordubad şəhərinin Sərşəhər və Mingis adlı meydanlarında “Xanbəzəmə” mərasimi kütləvi şəkildə keçirilir. Eləcə də Nüsnüs kəndində 3 gün ərzində “Xan məclisi” icra olunur. Vənənd və Tivi kəndlərində isə mərasimin yalnız 1 gün icrası müşahidə olunur. Qeyd etdiyimiz kimi, Ordubad şəhərinin Sərşəhər deyilən meydanında Xan “bəzədilir”. Ordubad əhalisinin içərisindən ciddi, qaraqabaq biri seçilir. Xan seçimində də müəyyən tələblərə əməl etmək mütləqdir. Belə ki, xalq arasında təyin olunmuş ölçülər var ki, seçilən xan ona uyğun olmalıdır: yəni xan olacaq şəxs ciddi, hər sözə məhəl qoymayan, hər məqamda danışmayan, ölçülü hərəkətlərə malik olmalıdır. Müxtəlif vaxtlarda xan seçilmiş şəxslər o qədər ciddi xarakterli, qaraqabaq xüsusiyyətlərə malik olmuşdular ki, xalq indi də onları bu məqamla bağlı olaraq tez-tez xatırlayır. Ordubadın Nüsnüs kəndində xan “səlahiyyətini” müxtəlif zamanlarda icra edən şəxslər – Nəcəfov Nəcəf, Əliyev Nurəddin, Cabbarov Səttar, Davudov Əhməd, Hüseynov Məhəmməd (xalq arasında Uzun Hüseynin oğlu kimi də tanınırdı) öz missiyalarını hər Novruzda məsuliyyətlə icra edən “xanlar” olmuşlar. O cümlədən, mərasimin daha təntənəli şəkildə keçirildiyi Ordubad şəhərində müxtəlif zamanların öz “xanları” olmuşdur. Lakin ciddiliyi ilə daha çox yadda qalan, “ən ciddi xan statusuna” layiq Baxşiyev Məhəmməd adlı şəxs olub. Hətta onun ciddiliyi haqqında indi də xalq yaddaşında tez-tez xatırlanan rəvayət yaşayır: “Belə deyirlər ki, əhali arasından seçilən xan çox ciddi olmalıdır. Yəni onun qarşısında oynayıb-gülən təlxəklər, oyunbazlar onu güldürməkdən ötrü canfəşanlıq etsələr də, o gülməməlidir. Bu zamana qədər olmamışdı ki, seçilən xan heç gülməsin. Heç olmasa, ən azı bir dəfə gülmək həmin şəxsin “xanlıq” fəaliyyətində istisna deyildi. Lakin Məhəmməd xan olduqca ciddi və qaraqabaq, həm də çox təmkinli olduğundan, onu güldürə bilmək mümkün deyildi. Bir dəfə Novruz bayramının üçüncü günündə camaat gəlir Məhəmmədin evinə. Həyat yoldaşından soruşurlar ki, ay bacı, bu niyə gülmür? Nə təhər edirik, bu gülmür ki, gülmür. Qadın cavab verir ki, ay sizə qurban olum, mən 20 ildir bununla bir evdəyəm, bunun gülən üzünü görmədim, siz necə görəcəksiniz?!”. Hazırda xan “tituluna” Ordubad şəhər sakini, elə “köhnə xan” Məhəmməd xanın oğlu Aqat ləqəbli Baxşiyev Fərhad “layiq görüldü”.

Xanın gülməməsi ilkin inanc və etiqad sistemlərindən olan animizmin qalıqları kimi qəbul oluna bilər. Belə ki, qış fəslə zamanı təbiətin donması, dayanması, ölməsi qış ruhunun təbiətə təsiri ilə bağlıdır. Qədim insanın mifoloji təfəkküründə insan ətrafında olan, təmasda olduğu nə varsa, onun canlı olduğunu, hər canlının da ruhu olduğu prinsipini qəbul edirdi. Ona görə də qışdakı təbiəti donmuş, ölmüş, susqun sayan qədim insan onu simvollaşdırmış, daha sonra isə obrazlaşdırmışdır. Susqun, acıqlı qış haqqındakı mifoloji düşüncədən qaynaqlanan “Xan”ın seçimində də məhz dinib-danışmayan, susqun, ətrafdakı şənlikdən zövq almıyan insan tipinə üstünlük verilir.

Ciddi, qaraqabaq şəxsi xan kimi bəzəyib, taxt-taca əyləşdirirlər. Xan meydana at üstündə daxil olur. Ətrafındakı vəzir, vəkil onu qoruyur. İki nəfər yelpiklə onu yelləyir. Digər insanlar xanın qarşısında çalır, oxuyur, oynayır. Təlxəklər xanı güldürməyə çalışırlar. Oyunun şərtinə əsasən, xan təlxəklərin hərəkətlərinə, ümumiyyətlə, gülməməlidir. Əgər gülsə, meydana

və ya mərasimin təşkil olunduğu yerdə mövcud olan hovuzda – göldə “boğular”, yəni camaat onu suya basar. Üç gün ərzində bütün göstərilən məzəli hərəkətlərə dodağı belə qaçmayan, “xan” rolunu icra edən şəxs xalq tərəfindən mükafatlandırılır. “Xanbəzəmə” mərasimindən bəhs edən folklorşünas Ə.Ş.Hüseynoğlu da qeyd edir ki, xalq tərəfindən bəzənmiş yalançı xanın gülməsi qadağandır.

Susub danışmaması tələb olunan obraza “Danatma” mərasimində də rast gəlinir. Folklorşünas alim M.Kazımoğlu xanın gülməməsi, lal-dinməz durması ilə “Danatma” mərasimindəki qaradınməz obrazının xüsusiyyəti arasındakı eyniliyi belə xarakterizə edir: “...Xanbəzəmədə xanın gülməyinə, “Danatma”da isə qaradınməzin danışmağına yasaq qoyulmasını müxtəlif cür izah etmək olar... xanın gülməməsi və qaradınməzin danışmaması ciddi olmağın, özünü əsl hökm sahibi kimi apara bilməyin işarəsidir”. Onu da əlavə edək ki, “Dan atma” Novruz bayramında icra olunan mərasimdir. Azərbaycanın digər ərazilərində olduğu kimi, Naxçıvan MR ərazilərində də bu mərasim icra olunur. Mərasim zamanı oyunun başçısı iki nəfər qızı qaradınməz edib qabla axar sudan pak su gətirməyə göndərir. Bu sudan “Vəsfı-hal” oxuyanda istifadə edirlər. Qaradınməz su gətirməyə gedərkən heç kimlə bir kəlmə belə danışmamalıdır. Əgər o danışarsa, su pak sayılmır, ona iynə salmaq, üzük oynatmaq olmaz. Qaradınməz pak suyu gətirib başçıya verdikdən sonra qaradınməzlikdən azad olur. Ordubadda bu mərasim ilaxır çərşənbələrin sonuncusu olan od çərşənbəsində icra olunur [3, s. 88-91]. “Xanbəzəmə” mərasimində müxtəlif musiqi alətlərinin müşayiəti ilə icra olunan idman növlərinin, əsasən, güləşin icrası da diqqət çəkməkdədir. Bu baxımdan ərazidən toplanmış bir folklor mətnində də deyilir: “Novruz bayramında gedib kənardan zurna çalan gətirərdilər. Çalardılar, camaat şadlıq elərdi. Qoca kişilərdən salardılar güləşə. Güləş zamanı biri çəkildirdi o başa, biri bu başa. Bir-biri ilə deyişərdilər:

Gülüstan üstünə,
Gün düşüb bostan üstünə.
Gör nə günə qalmışam,
A Kəlbəli Qulu,
Tülkü gəlib aslan üstünə.

Qarşı tərəfin cavabı:

Kərbəlada var ələmim,
Çərxi-fələkdəndir mənim qələmim.
Əbülfəzl Abbasdı mənim köməyim,
Qüdrətin varsa, gəl meydanə” [2, s. 140].

Mərasimin özəlliyindən biri də yallı rəqsinin icrasıdır. Ordubad şəhərinin Sərşəhər meydanında təşkil olunmuş mərasimdə yallının müxtəlif növləri icra olunur. Əsasən, oyun elementləri ilə cilalanmış yallı rəqs növünün icrası mərasimi daha da canlandırır. Elə tam Ordubad ərazisinə aid olan, yaşlı nəslin “İlanvarı” adlandırdıqları rəqs çox maraqlı icra tərzii ilə diqqət çəkməkdədir. Qeyd etdiyimiz kimi, “İlanvarı” yallısında bəzi oyun elementləri görünməkdədir. Oyundakı bu xüsusiyyətlərə diqqət edək: Hər biri yeddi-səkkiz gəncdən ibarət iki sıra düzəldilir. Hər sıradakı insanlar qollarını bir-birinin çiyinlərinə keçirərək yallıya başlayırlar. Hər qrupun başında yallıbaşı durur. O, əlində çubuq saxlayaraq oyun zamanı sırasını pozanları cəzalandırır. Bu çubuğa “vən” deyilir (vən – qabığı ağ, sərt meşə ağacıdır). Beləcə, oyun başlanır. 1-ci yallı qrupu əyilərək, 2-ci yallı qrupunun hər bir üzvü ilə digər üzvünün arasından keçməyə çalışır. Keçərkən qrup üzvlərinin cibinə əl ataraq pul, telefon və

ya cibdə olan hər hansı bir əşyanı götürməyə çalışır. Sonda “oğurlanan” əşyalar ortaya qoyulur. Kimin daha bahalı əşya götürdüyü müəyyən olunur. Əşyanı götürən əşya sahibindən “Qənimə” yallısını təkbaşına icra etməyi tələb edir. Yallını icra etdiyi təqdirdə əşya sahibinə qaytarılır, əks halda əşya ərazidə yaşayan kasıb və ehtiyacı olan kimsəyə bağışlanılır. Bunlar ətrafda oyunu seyr edən tamaşaçıların gözü qarşısında icra olunur. Onu da qeyd edək ki, bu yallı kişilər tərəfindən icra olunur. Qadınlar isə oyunu müşahidə edərək nəticənin necə olacağını izləyər, hansı yallı qrupunun qələbə çalacağını öz aralarında müzakirə edirlər. Digər yallıya diqqət etsək görərik ki, bu yallı növü də oyun ünsürləri ilə cilalanmışdır: “...yənə 7-8 nəfərlik 2 qrup təşkil olunur. Qruplar bir-birilə pantomim hərəkətlərlə dəyişirlər. Birinci qrupun 1-ci oyunçusu cibindən dəsmal çıxarır. Mütləq o biri qrupdan da qarşılıq olaraq dəsmal göstərməlidir. 2-ci oyunçu, məsələn, cibindən telefon çıxarsa, o biri qrup da telefon çıxararaq qarşılıq verməlidir. Beləcə, oyuna müxtəlif əşyalar əlavə edilərək davam edilir. Nəticədə, cibindən qarşılıq əşya çıxarmayan qrup məğlub sayılır”.

Vənənd kəndində hazırda bir və ya üç gün icra olunan bayram əvvəllər elə tam üç gün keçirilirdi. Üçüncü gün müxtəlif yaş qrupunda insanlar Təkayaq və Cütayaq yallısını oynayırdılar. Sonra cavanlar gülüşərdilər. Gülüşdən sonra mərasimə yeni ruh qatmaq üçün cavanlar “Çöpüdü” yallısı gedərdilər. Hazırda da kənd cavanları “Çöpüdü” yallısını icra edirlər. Dəstəbaşı əlinə vən çubuğu alar ki, kimisə vuranda ağrıtsın. Axırda dəstə başçıları üz-üzə dayanar, hər iki dəstənin üzvləri gəlib onların arasından oynaya-oynaya keçərlər.

Ümumiyyətlə, Novruzda oynanılan oyunlar türk xalqları üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir, o cümlədən, oyunların icrası başqa xalqlarda bu oyunların oynanılmadığını diqqətə çatdırır. Xanbəzəmə mərasimi də öz orijinallığı, fərqliliyi ilə Naxçıvan MR mərasim folklor örnəyi olaraq erkən təsəvvürlərin izləri ilə zəngindir. Bu və bu qəbildən olan mərasim tamaşaları onu göstərir ki, qışın bitməsini, yazın bol-bərəkətlə, sevinclə gəlməsini arzulayan xalq fəsilərə, təbiət hadisələrinə qədim təsəvvürlərdən doğan düşüncə ilə yanaşmış, ona hörmətini, etiqadını simvollaşdıraraq ifadə etmişdir.

Novruz mərasimindəki nəğmə-rəqslər arasında “Haxışta”, “Gülümeylər”, rəngarəng “Yallı” və “Halaylar” xüsusi yer tutur. Müasir dövrdə keçirilən Novruz bayramı mərasimlərində Azərbaycanın bütün ərazilərində olduğu kimi Naxçıvanın folklor mühitinə aid nəğmə və rəqslərdən başqa müasir dövrdə yaranmış mahnı və rəqslər də ifa edilir ki, bu da mədəni inkişafı bağlıdır.

1. Azərbaycanda, o cümlədən, Naxçıvanda Novruz bayramı sonrası mərasimlərin də keçirilməsi bir ənənə olaraq qədim dövrlərdən başlayaraq müasir dövrümüzdə qədər davam etməkdədir. Yay aylarının sonunda keçirilən “Məhsul yığımı” mərasimlərində oxunan və icra edilən nəğmə və rəqslər də etnoqrafik baxımdan maraqlıdır. Rəqslər, əsasən, əməkçi xalqın bayram əhval ruhiyyəsi ilə keçirilirdi. Qış aylarına hazırlıq tədarükü görün kəndlərdə yaşayan insanlar bu bayramı xüsusi zövq və ruh yüksəkliyi ilə keçirərdilər.

2. Naxçıvanın qədim folklor ənənəsində “İdman mərasim nəğmələri” də xüsusi yer tutur. İdman yarışları mərasimləri xalq tərəfindən rəğbətlə qarşılandığı və yarışların musiqinin müşayiəti ilə mütəmadi şəkildə kənd və rayon mərkəzlərində keçirildiyi üçün bu mərasimlər, bir növ, el bayramına çevrilirdi. Bayramlar böyük xalq kütləsini öz ətrafında toplayardı. Araşdırmalar sübut edir ki, hətta ərazicə bir-birinə yaxın kəndlərin ortaq keçirdiyi bu bayram mərasimlərinə kənd əhalisinin bütün üzvlərinin iştirakı nəticəsində yüz və minlərlə insan toplaşardı. Mərasimlər, adətən, bu qayda ilə başlayardı. Mərasim meydanına ilk olaraq

güləşçilər və pəhləvanlar “zorxana” deyilən oyunu icra etmək üçün çıxardılar. Onlar oyuna müxtəlif hərəkətlərlə əllərində ağır idman çəki daşları və iki zurna və dohulun müşayiəti ilə başlayardılar. Bir az zaman keçdikdən sonra zorxana iştirakçıları iki-iki düzülərək güləş mərasimini nümayiş etdirərdilər. Onu da qeyd etmək istərdik ki, zorxanada idman hərəkətləri müəyyən musiqi ritmləri əsasında olduğu üçün onlar rəqs elementləri ilə həmahəng şəkildə əlaqələndirilirdi. Bu güləş ayini də müxtəlif idmançıların bir-birini əvəz etməsi nəticəsində təxminən bir və ya bir saat yarım davam edərdi. Güləş mərasimi bitdikdən sonra kəndin gəncləri öz atları ilə meydana girərək cıdırı başlamaq üçün toplaşardılar. Cıdır, adətən, ya qarışıq şəkildə, ya da iki kəndin gəncləri arasında keçirilirdi. Cıdır yarışının maraqlı olması üçün yarış müxtəlif formalarda icra edilirdi. Bu oyunda zurnaçıların qəhrəmanlıq dolu zəngülələrini və dohulçuların gur, möhtəşəm ritmləri əsasında musiqiləri duyan atlar şahə qalxaraq yürüşə başlamaq əzmində olduqlarını hiss etdirərdilər. Qarışıq toplumun keçirdiyi cıdırlarda bir gəlin örpəyini daha irəliyə getmiş atlıdan hansı alardısa, o, qalib elan edilirdi. İki kəndin atlılarının yarışı isə bir qoyun dərisi üzərində mübarizə üstündə qurulardı. Qoyun dərisi uzaqda bir dirəyin üstündə qoyulardı və hansı komandanın üzvü onu ilk götürüb geri gətirə bilərdisə, qalib o komanda elan edilirdi. Onu da qeyd edək ki, qoyun dərisi uğrunda at belində mübarizə aparən gənclər dərinə bir-birinin əlindən almağa çalışardılar. Bu yarışın da sonunda qalib gələn dəstə əl-ələ tutub yallı gedərdi.

İdman mərasiminin biri də “Çovqan” və ya “Çövkən” oyunu idi. Bu yarış da bayram şəkildə keçirilirdi. İki atlı dəstəsi əllərində uzun yarı çömçə formasında olan oyun aləti ilə bir kosu rəqibin qapısına vurmağa çalışardı. Qalib dəstə yenə bayram keçirər və öz sevinclərini rəşqlərlə, özəlliklə də yallı və halay tipli rəşqlərin icrası ilə həyata keçirərdilər.

Qeyd etdiyimiz kimi, Naxçıvan folklorunda rəqs janrları rəngarəng və çoxçeşidlidir. Folklor rəşqlərindən fərqli olaraq müasir dövrdə el, toy şənliklərində rəşqlər ifa tərzlərinə görə müxtəlif formalarda olur. Bunlar ayrıca kişilərin, qadınların və ya kişi və qadınların birgə oynadığı rəşqlərdir ki, onlar da ifa tərzlərinə görə bir-birindən fərqlidir. Qadın toy məclislərində kişilərin iştirakı olmadığı üçün məclislərdə qadınlar oynayar. Qadın-kişi qarışıq məclislərdə isə kişi ilə qadınların birgə rəşqləri geniş yayılmışdır. Belə məclislərdəki rəqs janrları müasir şəhər folkloruna aiddir. Adətən, bu cür məclislərdə rəqs ifaçıları müxtəlif janrlara aid ağır, orta və tez templərdə olan rəşqləri ifa edirlər. Rəqs hərəkətləri də folklor mühiti rəşqlərindən çox fərqli olur. Buna baxmayaraq, bütün toy, mərasim şənliklərində Naxçıvanın tək ayaq, iki ayaq, üç ayaq, bəzən dörd ayaq yallı rəşqlərindən əlavə “Tənzərə”, “Köçəri” və s. yallı havaları da icra edilir. Bu da, ilk növbədə, onu göstərir ki, yallı rəşqləri etnopsixoloji cəhətdən milli rəqs statusunu qazandığı üçün xalq tərəfindən sevilə-sevilə icra edilir. Onu da qeyd edək ki, yuxarıda haqqında bəhs etdiyimiz mərasim rəşqləri, o cümlədən, digər folklor rəqs janrlarının hamısı “xalq rəşqləri” adı ilə tanınır. Bu haqda bir çox mütəxəssislərin, bəstəkar və musiqişünasların yazıları mövcuddur. Bunlardan biri olan Azərbaycanın və SSRİ-nin xalq artisti, görkəmli xanəndə Bülbülün söylədiyi fikrə diqqət yetirək: “Xalq musiqisində çoxlu gözəl oyun havaları vardır. Özünə məxsus gözəlliyi olan həmin havalar son dərəcə ahəngdardır. Azərbaycanda rəşqlər olduqca müxtəlifdir. Zurna və dəfin (nağara, dohul – A.C.) müşayiəti ilə, öz ritminə görə, sürətli, coşqun, eləcə də yüngül, rəqqasənin incə hərəkətləri ilə fərqlənən rəşqlər vardır” [1, s. 28]. Bülbülün vurğuladığı incə hərəkətli rəşqlər şəhər folkloru mühitinə aiddir. Bu tip rəşqlər rəqs sənətində olduqca çoxdur. Onlar, əsasən, saray mədəniyyəti nümunələrindən əxz olunmuş və sonradan professional rəqqaslar bu rəşqlər əsasında öz yeni rəqs kompozisiyalarını yaratmışlar.

Naxçıvanda icra olunan rəqs janrlarının öyrənilməsi sübut edir ki, Azərbaycanın qədim və müasir mədəniyyətində Naxçıvanın folklor və professional rəqs janrları xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Və biz, Naxçıvanımızı haqlı olaraq bir çox xalq rəqs janrları, qədim folklor yaradıcılığı, o cümlədən, yallı və halayların vətəni adlandırma bilərik.

ƏDƏBİYYAT

1. Bülbül. Seçilmiş məqalə və məruzələri. Bakı: Az.SSR. EA. Nəşriyyatı, 1968, 227 s.
2. El sözü, yurd yaddaşı: Folklor toplusu / Toplayıb tərtib edəni və çapa hazırlayanı İsmayıl M. Bakı: Elm, 2010, 168 s.
3. Kazımoğlu M. Ordubadda Novruz bayramı / Nəbiyev A. Azərbaycanda Novruz. Bakı: Çıraq, 2012, s. 88-91.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: ceferli_ayten@mail.ru

Ayten Jafarova

EVERYDAY AND CEREMONIAL DANCES IN NAKHCHIVAN FOLKLORE

Nakhchivan folklore samples have a special place in the folklore atmosphere of the Turkic world in terms of vividly reflecting the ancient thoughts, beliefs, and faith. The ancient elements of each folklore genre, reflecting the original beliefs, inform the great past of this land. Each sample carries as a valuable source to study the history and culture of the area. In this sense, the examples are closely connected to the early imagination of the people. Besides, ceremonial games and dances, which are considered a genre of folklore containing spiritual thoughts, are also important in studying the aesthetic thinking of our ancestors, the spiritual outlook of the world, and the universe. The paper discusses household and ceremonial dances belonging to the ancient Nakhchivan, where national and spiritual values are closely preserved. It states the importance of the ceremonies where these dances have been preserved and passed on to the future generations. Among these dances, yalli and halays related to the ceremonial dances are analyzed in the article.

Keywords: *dance, example, folklore, yalli, halay, thoughts, beliefs, faith, people.*

Айтен Джафарова

БЫТОВЫЕ И ЦЕРЕМОНИАЛЬНЫЕ ТАНЦЫ В НАХЧЫВАНСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ

Нахчыванские фольклорные образцы занимают особое место в фольклоре тюркского мира с точки зрения яркого отражения в них древних мыслей, верований и убеждений. Древние элементы, отражающие первичное поверье на примере каждого фольклорного жанра, свидетельствуют о великом прошлом этого края. Любой пример является ценным источником для изучения истории или культуры местности. В этом

отношении образцы сами по себе тесно связаны с ранним воображением людей. В том числе обрядовые игры и танцы, которые считаются жанром фольклора, содержащим духовную мысль, также важны с точки зрения изучения эстетического мышления наших предков о духовном мировоззрения Мира и Вселенной. В статье рассматриваются жанры обрядово-бытовых танцев, принадлежащих древнему Нахчывану, где бережно сохранялись национально-духовные ценности, особо подчеркивается значение обрядов, в которых эти танцы сохраняются и передаются будущим поколениям. Среди этих танцев речь пойдет об исполнении яллы и халаев, связанных с обрядами.

Ключевые слова: *танец, пример, фольклор, яллы, халай, мышление, вера, убежденность, народ.*

(Akademik Muxtar İmanov tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant: 28.01.2021

Son variant: 17.02.2021